

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ВИРІШЕННЯ СВІТОГЛЯДНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Олена Андрієнко
Донецьк

Стаття присвячена питанню філософської рефлексії як механізму вирішення багатьох світоглядних і психологічних проблем демократичного суспільства. Було проаналізовано різні прояви соціально-психотерапевтичної функції філософії. Зроблено висновок про те, що розвинута культура філософського мислення є запорукою здорового та гармонійного суспільства.

Ключові слова: демократичне суспільство, світогляд, філософія, психотерапевтична функція філософії.

Процес демократизації суспільства породжує чисельні проблеми не лише економічного, політичного, ідеологічного, але й світоглядного та психологічного характеру. У зв'язку з цим постає необхідність пошуку механізмів духовного оздоровлення суспільства. При цьому цілком логічним є звернення до філософської рефлексії, адже філософія має, разом з багатьма іншими аспектами, потужну психотерапевтичну та раціоналізуючу дію, відому ще в древності.

Метою нашої роботи є дослідження психотерапевтичного аспекту філософської рефлексії у контексті демократичного суспільства.

Питання світоглядно-психологічних проблем суспільства у зв'язку з психотерапевтичним впливом філософії має древню історію, хоча сьогодні практично відсутні спеціальні дослідження на цю тему. Окремі аспекти цього питання розглянуті в роботах Ю. Абдаєва [1], Г. Васильченко [2], Р. Дьоміна [3], Е. Ериксона [4], І. Канта [5], Дж. Кіна [6], В. Лекторського [7], І. Титаренка [8], М. Цицерона [9]. Постійне зростання темпу життя та трансформацій сучасного суспільства говорить про необхідність ведення наукових пошуків механізмів зняття таких супровідних явищ як соціально-психологічна напруга та світоглядна дезорієнтація.

По-перше, необхідно відмітити, що інтенсивність змін соціально-політичного та економічного характеру, пов'язаних з демократизацією, породжують соціально-психологічне напруження та зростання чисельних страхів. За цих умов зростає значення ідеї філософствування як виховання власної душі та боротьби зі страхами. Ці ідеї були артикульовані вже в Античності, наприклад, Піфагором і його послідовниками. Особливо слід підкреслити роботи мислителів, які відносяться до еллінсько-римської філософії. В цей період увага представників філософії все більше зосереджувалась на етико-психологічній проблематиці. Саме тоді головною метою філософії стали вважати виховання душі, у зв'язку з чим її психотерапевтична функція вийшла на перший план. Звичайно, різні філософські системи мали різні світоглядні домінанти стосовно напрямку внутрішнього саморозвитку людини. Наприклад, в Епікура та його послідовників такою домінантою є внутрішній спокій, у стоїків – внутрішня непохитність, у неоплатоніків – морально-очищувальний аскетизм. Отже, філософські системи еллінсько-римського періоду намагались внести в світогляд морально-повчальні та втішні елементи.

Особливо чітко психотерапевтичне значення філософії проявилось у вченні Марка Тулія Цицерона, у якому органічно поєднано елементи стоїцизму, скептицизму, платонізму та аристотелізму. Мислитель вважав філософію, передусім, цілителькою та джерелом духовної втіхи, та підкреслював її здатність лікувати дух (лат. *animi medicina*), відсівати пусті турботи, позбавляти пристрастей, навчати правильної поведінки і відганяти страхи [9, 62-63]. Для того, щоб мати змогу реалізувати цю психотерапевтичну функцію філософії, слід вивчати різні філософські системи, тобто, бути обізнаним в історії філософії. Як підкреслює І. Титаренко, в роботах М. Цицерона підкреслюється особлива заслуга римського народу, яка полягає в тому, що римляни пішли далі, ніж греки, і вивели філософію на форум, на поле битви та привнесли у політичне життя [8, 7].

Найбільш важливим страхом, від якого повинна вилікувати людей філософія, за М. Цицероном – це страх смерті. Сам мислитель вважав смерть лише переходом вічної душі до більш досконалого стану. Страх смерті не даремно поставлений на чільне місце, адже він, у різних модифікаціях, зберігає постійну актуальність у людському суспільстві, у тому числі, і в умовах сучасної демократії. Люди вдаються до різних шляхів мінімізації

страху смерті – від намагань його заперечити та пошуків еліксиру безсмертя, трансгуманізму та іморталізму до глибокої скорботи та преклоніння перед померлими. Все це відбувається тому, що людина не може вести нормальний спосіб життя, якщо вона постійно усвідомлює свою смертність. Тому страх смерті витісняється (користуючись термінологією З. Фройда) і знаходить реалізацію в певних сферах культури, передусім – в інформаційній сфері. Наразі ЗМІ перетворились на справжню індустрію страху. Крім фільмів жахів, шоу певної спрямованості, це також проявляється в традиційних інформаційних випусках, які вже неодноразово критикувались за перебільшення масштабів і глибини трагічних подій. Але слід звернути увагу й на те, що ЗМІ, оприлюднюючи індивідуальні та локальні трагедії, дозволяючи їх свідкам висказуватись публічно, робить страх смерті спільним, та надає йому суспільного значення. З одного боку, страх у демократичному суспільстві переводиться в індивідуально-психологчну площину, а з іншого – відбувається його демократизація (не в сенсі загальнодоступності, а в сенсі того, що це є суспільна проблема, яка, відповідно, завжди може бути вирішена політичними зусиллями).

М. Цицерон та інші представники пізньої античної філософії цінували, передусім, практичний аспект філософії. Актуалізацію цієї тенденції можна спостерігати і в сучасному світі, де інтерес до філософії також все тісніше пов'язується з її практичним аспектом. Серед всієї сукупності причин цього явища слід зупинитись на новому етапі глобалізації страху, який спостерігається сьогодні у демократичних країнах. Особливості соціально-економічного та політичного життя сучасних демократичних суспільств містять низку глибинних факторів, які зумовлюють зростання ірраціональних елементів світогляду, пов'язаних зі страхом, і разом з тим, підштовхують суспільство до пошуків мінімізації і раціоналізації цих страхів, у тому числі – через їх філософське осмислення. До факторів, які викликають зростання страху в умовах демократії слід віднести ринкову економіку з її свободою вкладати і забирати капітал, періодами творчої руйнації у зв'язку із запровадженням технічних новинок і страхом втратити роботу або майно; спалахами ксенофобії; постійною необхідністю робити вибір, стикатися з ризиками та дезорієнтацією у зв'язку з тим, що демократичне суспільство структурується за допомогою складних і динамічних принципів.

Загалом, страх можна визначити як соціобіологічний феномен, що є сутнісно притаманним людині та інтенсифікується у наслідок реальної або гіпотетичної небезпеки. Існують і протилежні визначення, одне з яких наведено у роботі Дж. Кіна «Страх і демократія»: «Страх не є станом, який виникає природно, а виступає результатом динамічних відносин між людьми і соціально-політичними обставинами, в яких вони знаходяться» [6, 165]. Глобальне розповсюдження соціального занепокоєння розпочалось після першої світової війни та було значно посилене після другої, а також після розгортання досліджень та політичної активності, пов'язаних з ядерною зброєю. Питання ролі страху у демократичному суспільстві дуже рідко підіймалось у політичній філософії і науці останніх десятиріч. Але, хоча демократія почасти сприймається як антонім страху (навіпаки, частіше говориться про страх тоталітаризму і державного деспотизму, про який писав ще Ш. Монтеск'є у XVIII ст. у роботі «Про дух законів»), слід визнати, що останній також є частиною демократичного світогляду.

Політичний устрій без страху є суцільною утопією, але у демократичних режимах відбувається своєрідна «приватизація» страху, коли він починає сприйматись як сфера суто особистісного життя людини, яку вона може обговорювати з родиною, друзями, священником або психоаналітиком. Надання страху «тривіального» відтінку у демократичному суспільстві є способом його мінімізації, чому сприяє група чинників: ненасильницький розподіл влади, коли правителі та їх потенційні конкуренти заздалегідь відмовляються від насилля; громадянське суспільство як сфера інституалізації меж дії політичної влади, сфера панування плюралізму поглядів і ненасилля; публічність, глобальне поширення ЗМІ, які діють у протигагу чуткам, позбавленим конкретного змісту і тому таким, що важко піддаються раціональному сприйняттю. Страх відіграє подвійну роль у демократичному суспільстві, оскільки може бути як джерелом мужності і прагнення свободи, так і спонукати до антидемократичних дій. Тваринний страх пожирає душу демократії, а політика страху, за влучним визначенням Дж. Кіна, це «дика кобила, яка здатна дивувати найбільш непередбачуваними стрибками» [6, 176]. Але, як не парадоксально це звучить, страх є конструктивним почуттям, якщо він має філософську,

метафізичну природу, оскільки є невіддільним від соціальної відповідальності. Дійсно, чимало поспішних політичних рішень, які мали трагічні наслідки, були прийняті із вдаванням «безстрашшям», яке насправді походить від недостатньо повного розуміння проблеми, а також браку відповідальності перед суспільством.

Позбавити людину метафізичного страху здатне лише безсмертя, подарувати яке намагається наука. Разом з розробками в сфері конструювання людської тілесності і віртуальної особистості сучасні суспільства прагнуть вийти за природні межі, зламати історико-культурні інваріанти, ризикуючи, разом з ними, втратити й універсальні смисли. Ці проблеми потребують невідкладного філософського аналізу і осмислення, тому філософія більше не може залишатися предметом інтересу вузького кола інтелектуальної еліти. В. Лекторський назвав лише деякі можливі наслідки отримання людиною безсмертя: зникнення необхідності народження нових людей, що зведе до мінімуму можливості соціокультурних оновлень; зникнення таких важливих цінностей, як турбота про дітей і літніх людей; зникнення любові та взаєморозуміння, усвідомлення цінності людського життя; руйнація таких чеснот, як мужність та героїзм, адже вони передбачають самопожертву і можливість втратити життя [7, 151]. Тобто, у такому «пост-світі» демократія буде неможлива, оскільки будуть зруйновані її базові світоглядні універсалії. Цілком правильною є думка про те, що філософія повинна стати на захисті людини від «технонауки». Згадуючи відомі слова Будди про те, що він повернеться до людей, щоб зцілити їх від знання, яке не знає любові, можна сказати, що саме це завдання стоїть сьогодні перед філософією. Вона не може бути певною «експериментальною метафізикою» або основою для поза-ціннісного конструювання віртуальних світів, а, навпаки, має постійно звертати увагу людства на значення універсальних світоглядних орієнтирів.

По-друге, важливий напрямок прояву психотерапевтичної функції філософії пов'язаний з цілеспрямованою раціоналізацією людської життєдіяльності, що є надзвичайно важливим для розбудови демократії, яка є спільнотою вільних та критично-мислячих особистостей. Здорове суспільство складається зі здорових громадян. Здоров'я є природним даром, який на початку життєвого шляху практично не підкорюється індивідуальній волі і зумовлюється, передусім, біологічними факторами, але у подальшому житті все більше залежить від індивідуального вміння людини раціонально організувати власне життя. Філософія дисциплінує розум, а, як відомо, ті люди, які постійно займаються інтелектуальною працею, довше зберігають своє здоров'я та життєву активність. Звичайно, можна сказати, що є ціла низка інших форм інтелектуальної активності, які допомагають дисциплінувати розум – від вирішення математичних завдань до складання віршів латиною. Проте філософія діє більш широко. Вона дозволяє людині орієнтуватися у безмежному інформаційному просторі, а також вибудовувати найбільш прийнятні шляхи пізнання, власну життєву стратегію та спосіб поведінки, ставлення до подій соціально-політичного життя, об'єднуючи різноманітні світоглядні позиції і дані про світ. Розвинута культура філософського мислення дає можливість подивитись на власне життя «ззовні», без чого було б неможливо ставити адекватні суспільні, політичні, економічні, і, зрештою, життєві завдання і успішно їх вирішувати. Унікальність раціоналізаторського впливу філософії на життя окремої особистості полягає в тому, що вона, будуючи свою картину світу, завжди намагалась «не лише відділити її від світу буденних уявлень, але й знайти переходи між ними – як у розумінні реальності, так і в розумінні того, що людина має робити» [7, 146]. Прикладом позитивного впливу занять філософією на здоров'я та раціоналізації життя з її допомогою можуть слугувати біографії знаменитих філософів, наприклад, І. Канта. Великий філософ був слабким з дитинства, але пізніше зацікавився ідеєю управління власним здоров'ям як управляють роботою машини, і в результаті прожив довге та плідне творче життя. Біографія І. Канта є об'єктом інтересу не лише істориків філософії, але й медиків, і навіть письменників, серед яких – М. Зоценко, який намагався побудувати власну систему раціоналізації життя на основі кантівських рекомендацій [2, 15]. Відомо, що філософ чітко розподіляв час між роботою та відпочинком, і коли він виходив щодня о сьомій годині на прогулянку, жителі Кенігсбергу звіяряли по ньому свої годинники. Описуючи свій рецепт бути здоровим у третій частині роботи «Спір факультетів» [5, 301-347], І Кант підкреслював, що його шлях є суто індивідуальним. Кантівська система не є зразком для сліпого наслідування, а являє собою лише привід для розмірковувань і розробки власних

життєвих норм. Загальний характер носить лише ідея того, що навіть непрофесійні заняття філософією є чудовим духовним засобом самооновлення, подолання хворобливих станів, можливістю позитивної мотивації, відволікання від зовнішніх випадковостей та своєрідною «агітацією настрою».

По-третє, напрямком прояву психотерапевтичної функції філософії є напрямок, який ми умовно назвемо напрямком «філософської клініки», запозичивши це формулювання у російського філософа першої половини ХХ ст. К. Сотоніна. Філософія у даному контексті означає «знання, яке лікує». Це поєднання філософії та медицини у буквальному розумінні. К. Сотонін вважав, що філософія має виявляти причини невдоволеності життям і допомагати їх позбуватись. Ця теза є відлунням філософії трудящих мас як шляху раціональної організації життя сучасної людини. На думку мислителя, філософія є практичною наукою про благо. Вона, у поєднанні з психологією, психіатрією та невропатологією може стати міцною основою для правильної організації життя, тому повинна вивчатись на медичних факультетах. Філософське знання як таке потребує докорінного перерозподілу дисциплін: основними з них мають бути філософська діагностика, філософська терапія, поєднана з медичною фармакологією, теологія та філософська пропедевтика. Філософські системи неможна класифікувати за критерієм істинності, натомість вони можуть відповідати (або не відповідати) потребам конкретного індивіду [3]. Ідеї К. Сотоніна у 20-30-х р. р. ХХ ст. сприймалися як досить екстравагантні, хоча насправді вони спираються на давню традицію в історії філософії. Ще Гіппократ казав про те, що лікар-філософ є подібним до Бога. Свідчення медичного характеру широко використовувались у ранньохристиянській екзегетичі. Сам образ Ісуса Христа почасти ідентифікувався з образом лікаря, зокрема, в Оригена та Кирила Олександрійського. Падуанська школа аверроїзму проголошувала ідеї примирення філософії і медицини. Подібні думки можна знайти у Парацельса, Ламетрі, а також в українських та російських лікарів-філософів, таких як М. Пірогов та І. Давидовський.

Такі відомі філософи як М. Фуко і К. Ясперс активно займалися проблемами психіатрії та психології. Ще більш типовою ідеєю лікаря-філософа є у східній культурі (наприклад, у даосизмі з його системою внутрішньої алхімії). Слід відзначити, що, разом з демократизацією релігійного життя, інтерес до східних вчень і практик серед українських громадян стрімко зростає.

Використання філософії з психотерапевтичною метою давно відомо у розвинутих демократичних суспільствах Заходу, про що свідчить багато фактів. Наприклад, наприкінці ХХ ст. при університеті Джона Хопкінса було розпочато видання наукового журналу під назвою «Філософія. Психіатрія. Психологія», у Кембриджі студентам філософського факультету читаються курси з проблем інтелектуального здоров'я, філософії психології, біоетики, а в Оксфорді майбутні філософи слухають курси під назвою «Філософія психології та неврології» та «Психологія, філософія і фізіологія». Цілковим правом є Ю. Абдаєв, який пише: «Філософія і медицина – це найдавніші феномени культури, які покликані допомогти людині адаптуватись у навколишньому світі» [1, 6]. Філософія допомагає медицині йти шляхом прогресивного розвитку, який витікає з розуміння людини як складного біосоціального організму.

Синтез філософського та медичного знання допомагає робити нові відкриття і не потрапляти в полон вузькоспеціальних даних. Пошуки такого синтезу не випадково ведуться в умовах сучасних демократичних систем, адже демократичне суспільство має свої специфічні проблеми, пов'язані з фізичним здоров'ям та психологією особистості. Тут варто згадати слова Е. Еріксона щодо демократичної системи в Америці, яка «...породжує особливо серйозні проблеми, оскільки демократія потребує від людини самоототожнення в душі «зроби себе сам»» [4, 205]. Коли демократія стикається з технічно зумовленими викривленнями соціального світу, криза самоідентичності посилюється. Технології, які використовуються у сучасному суспільстві, потребують тривалої формальної освіти, що пов'язано з почуттям залежності від батьківської родини, необхідністю швидко переглядати основні аксіологічні установки та пристосовуватись до соціальних змін. Як стверджував Е. Еріксон, американські підлітки не лише мають більше часу для пошуків своєї самоідентичності, але й більше альтернатив, між якими можна обирати. При цьому криза самоідентичності проявляється передусім у таких сферах як вибір кар'єри, членство у групі однолітків, а також вживання алкоголю та наркотиків. Остання проблема є особливо гострою для демократичного суспільства і потребує не

лише теоретичного філософського осмислення, але й застосування психотерапевтичної функції філософії, адже вона лежить не лише в медичній площині, але й у світоглядній.

Наркотизм має дуже глибоке соціальне коріння. Наркоманія та алкоголізм характеризуються ступенем розповсюдженості вживання відповідних речовин без медичних показань, а також їх хворобливе (звичне) вживання. Алкоголь і наркотичні речовини у буквальному сенсі здатні руйнувати демократію на світоглядному рівні, що детально і послідовно описується в роботі Т. Маккенни «Іжа богів» [10].

Таким чином, філософія виконує у суспільстві важливу психотерапевтичну функцію, що є особливо значимим в умовах розбудови демократії, оскільки в цей час суспільство відрізняється підвищеною динамікою та нестабільністю, що знаходить відображення у психологічній занепокоєності та зростанні почуття страху в різних його варіаціях.

Психотерапевтична функція філософії була відома вже за часів греко-римської Античності і проявляється у декількох напрямках.

По-перше, філософія може бути представлена як спосіб виховання душі та боротьби зі страхами. Тут важливо підкреслити різницю між емпіричним страхом, який може і повинен бути подоланий психологічними методами, та страхом метафізичним. Позбавити людину метафізичного страху як світоглядної універсалії може тільки безсмертя. Розкрити цей конструктивний аспект страху для розвитку демократичного суспільства допомагає саме філософська рефлексія. Перефразовуючи Р. Декарта, у даному контексті можна сказати: «Жахаюсь – значить існую».

По-друге, філософія може виступати шляхом цільової раціоналізації людської життєдіяльності, і тим самим сприяє формуванню здорового суспільства, яке складається з активних та свідомих громадян, які здатні на самостійну організацію своєї активності.

По-третє, психотерапевтичний вплив філософії на демократичне суспільство проявляється у синтезі філософського і медичного знання (передусім, психіатрії та психології). У цьому контексті філософія виступає шляхом подолання відчуття невдоволеності життям і кризи самоідентичності, яка є характерною для розвинених демократій з їх варіативністю можливостей та ідеєю людини, яка творить себе сама.

Література:

1. Абдаев Ю. К. *Философские основы мышления врача* / Ю. К. Абдаев // *Медицинские новости*. – 2009. – № 4. – С. 5-12.
2. Васильченко Г. *Свой собственный опыт быть здоровым (Кант и Зоценко)* / Г. Васильченко // *Игротека*. – 1992. – № 2-3. – С. 15-16.
3. Демин Р. Н. *О жизни и идеях Константина Ивановича Сотонина* / Р. Н. Демин // *Русская мысль: Историко-методологический семинар в Русской христианской гуманитарной академии*. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rhga.ru/science/conferences/seminar/russm/stenogramms/sotonin.php?lang=en>
4. Эриксон Э. *Идентичность: юность и кризис* / Э. Эриксон; [пер. с англ. А. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 334 с.
5. Кант И. *Спор факультетов* // *Сочинения в шести томах* / И. Кант; [пер. с нем. М. Левит]. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 257-347. – (Философское наследие).
6. Кин Дж. *Страх и демократия* / Дж. Кин; [пер. с англ. А. Смирнов] // *Логос*. – 2004. – № 2 (43). – С. 157-178.
7. Лекторский В. А. *Философия, общество знания и перспективы человека* / В. А. Лекторский // *Вопросы философии*. – 2010. – № 9. – С. 145-152.
8. Титаренко И. Н. *Антропологическая тема в философии Цицерона : о природе души и ее бессмертии* / И. Н. Титаренко // *Гуманитарные и социально-экономические науки*. – 2004. – № 3. – С. 6-9.
9. Цицерон Марк Туллий. *Тускуланские беседы* / Марк Туллий Цицерон; [пер. с лат. М. Гаспаров] // *Избранные сочинения*. – М. : Художественная литература, 1975. – С. 8-396.
10. Маккенна Т. *Пища богов* / Т. Маккенна; [пер. с англ. Р. Сергачев]. – М. : Издательство Трансперсонального Института, 1995. – 255 с.

Статья посвящена вопросу психологической рефлексии как механизму решения многих мировоззренческих и психологических проблем демократического общества. Были проанализированы различные проявления социально-психотерапевтической

функции философии. Сделан вывод о том, что развитая культура философского мышления является залогом здорового и гармоничного общества.

Ключевые слова: демократическое общество, мировоззрение, философия, психотерапевтическая функция философии.